Tverdota György

Misericordia

A kései József Attila megértésének két legfontosabb kulcsát az *Irgalom* című versben találjuk. Két kivételesen mély belátás fogalmazódik meg a versben. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert azok közé a művek közé tartozik, amelyeknek, mint kompozícióknak az értelmezése nehézségekbe ütközik, s a részei értékesebbek az egésznél.

A cím rendkívül sugallatos. A fogalomnak igen jelentős vallástörténeti hagyománya van. Ilyen előzmény a krisztusi példabeszéd az irgalmas szamaritánusról. A katolikus mise latin nyelvű változatának ismert részlete a görög nyelvű imádság betét: „Kyrie eleison, Christe eleison", azaz „Uram irgalmazz, Krisztus kegyelmezz" könyörgés. Indulatszó, illetve indulattelt fohászkodás szerepében a költő nevezetes egysorosában is találkozunk vele: „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!" Legtömörebb meghatározása: az irgalom (latin nevén misercordia): lehajló jóság a szenvedőhöz, készség a megbocsátásra. Az utóbbi gesztus a bűnnel és a bűn alóli felmentéssel hozza összefüggésbe a fogalmat: Az irgalom a bűn következményeit orvosolja. Megszánja a bűnöst a nyomorúságában és enyhíteni próbálja a szenvedését. Az irgalom tehát az elesettek iránti kíméletet jelent, amelynek során eltekintünk a súlyos csapást elszenvedett embertársunk hibáitól, gyengeségeitől, és segítségére sietünk. Ahogy ezt az Irgalmasok, a legjelentősebb laikus betegápoló férfi szerzetesrend teszi.

József Attila versében azonban az irgalom nem az alanynak embertársaihoz való viszonyát hivatott jellemezni, hanem önmagára irányul. Egy ilyen fordulatnak akkor van létjogosultsága, ha a lírai én az adott időszak verseiben vehemens önkritikát gyakorolt, önvádat fogalmazott meg, rossz lelkiismeretről tett bizonyságot, lelkiismeret-vizsgálaton esett át, alaposan megkínozta magát. Eljutott az önmaga fölött tartott ítélet kimondásához. Ebben a határhelyzetben valóságos fordulatot hoz az önmaga iránti könyörület kimondása. A megkönnyebbülést a katasztrofális világállapottal, a világ veszettségével indokolja az önostorozó alany. Az embertelen viszonyok komoly enyhítő körülményt nyújtanak az emberi gyengeségekkel vívódó egyén önértékelésében. A világ ilyen szélsőségesen negatív megítélése a versen kívüli tapasztalat bevonásával történik, mert a szöveg maga nem tartalmaz olyan elemet, amely a szűkebb vagy tágabb környezet ilyen végletes megbélyegzését megalapozná.

A vers egy meglehetősen bizarr kijelentéssel kezdődik: „Bizony nem voltam én sem az…" A mondat az utána következő szöveg tétjét eleve alacsony fokra süllyeszti. Bármi derüljön ki az alanyról a továbbiakban, a kárvallottak egyikeként beszél magáról sok más sorstársa mellett. A vers korábbi variánsának kezdő sorai: „Bizony nem voltam én sem az, / kit vásott istenek kegyelnek", a szakrális szférába emeli a cselekményt. A görög-római antikvitás iránt a Szép Szó korszakában feléledő érdeklődést számításba véve a „vásott istenek" kifejezés alatt ugyanis a görög mitológia nagy bűnöket vagy apró stikliket elkövető, és vétkeik következményeit általában viselni nem kényszerülő istenalakjait érthetjük.

A végső változat még ezt a kezdeti emelkedettséget is leépíti. Az istenek kegyelmének hiánya evilági függőséggé zsugorodik, és a Vágó Márta-szerelem kudarca révén személyes színezetre is szert tesz: „Bizony nem voltam én sem az, / akit a családfők kegyelnek". Vajon a lánya rangon aluli házasságát megakadályozó Vágó Józsefre történik itt utalás, aki ketté törte a költő házassági reményeit? Mindazonáltal a strófában feltűnik az irgalom testvérszava: a kegyelem, még ha a versbeli kegyelem nem is azonos a „Christe eleison" szavával, hanem csupán kegyben részesítést, tehát előny biztosítását jelenti. Az első strófa talán nem is szolgál többre, mint hogy a vers hangoltságát az önszemlélet keserű iróniája hassa át.

Ez a keserű irónia felbukkan a második strófában is, amelynek két kezdő sora valószínűleg a költői hivatás sajátos meghatározása: „S bár hűvös, örökkévaló / dolgok közt muszáj őgyelegnem". A lírai költő az örök értékek őrzője és új életre keltője, s a „hűvös, örökkévaló dolgok" jelzős szerkezet hirtelen magasba röpítené, fenségessé tenné a költői hivatás jellemzését, ha nem csapna rá a teljes kiábrándultság hangulatát sugárzó „muszáj őgyelegnem" szintagma, amely az örök dolgok körében tartózkodást céltalan, kényszeredett kötelességként állítja elénk. A strófa két záró sora azonban nyomban fel is szabadít a depressziós kiszólás nyomása alól. Az írástudó elemi kötelességére figyelmeztet. A korábbi variánsban meglehetősen ízetlenül, sablonosan: „a szabad emberért folyó / harcot nem lehet elfelednem". A végső változat elveti ezt a középszerű, bár a szöveg rendeltetésére közvetlenül rávilágító megoldást. A költőt származására, hovatartozására, a gyárban robotoló szegények képviseletére emlékezteti: „a palánkok közt szárnyaló / munkát nem lehet elfelednem."

Így jutunk el a vers két utolsó strófájáig, a két kivételesen mély költői belátásig, amelyek a vers kiemelt jelentőségét biztosítják. A harmadik versszakban összpontosul mindaz a kiábrándító tapasztalat, amelyre

József Attila az illegális kommunista párttal átélt konfliktusa és a nácik németországi győzelme következtében tett szert.

A vers nyelvi bravúrja a kiüresített nyelvi forma: Mit oltalmaztunk? Kik azok, akik oltalmaztak? Kik a támadóink? Mit jelent az, hogy nincs jelen? Jelen kell, hogy legyen, ha támadóink védelme alá került. Az ő számukra jelen van, a mi számunkra nincs jelen. Csak azok értik ezt az utaló kifejezésmódot, akik részesei voltak és most is részesei a kimondatlan ügyeknek, amelyekre utalás történik. Mintha szándékosan rejtjelezve lenne, mintha kódolt nyelven lenne megfogalmazva a tartalom.

Ha a vers üzenetét meg akarjuk fejteni, segítségünkre van a kompozíció szóválogatása, a szövegépítésben felhasznált építőanyag koncentrációja. Szembe tűnik, hogy rivaldafénybe kerülnek az oltalmazás, a támadás, a védelem szavai. A korábbi variánsban feltűnik a harc szava. Aztán felbukkan a fegyver képzete. Ezek a műveletek és tárgyak magukkal hozzák használóikat, akik oltalmaznak, támadnak, védenek, harcolnak, fegyvert használnak. A felsorolt képzetek implikálják a vers szereplőinek egy másik körét, a passzív, áldozati oldalt, akit oltalmazni kell, akik védelemre szorulnak, akiért harcolnak, sőt, aki – akár csak az apai önkény áldozataként – függő viszonyba kerül. Akiért a harc folyik, a korábbi variánsban meg is van nevezve: a szabad ember, de a végső változatban a költő árnyékban hagyja ezeket a passzív alanyokat. E felismerések fényében kapja meg funkcióját a vers első felében feltűnt fogalmak köre: a könyörgés, a kegyelem, az irgalom. Ezek a fogalmak körülírnak egy szükségképpen velejáró, implikált képzetet: az áldozat konnotációját, vagy pontosabban az áldozatul kiszemelt, függő helyzetben lévő ember alakját.

A versben kimondatlanul a legnagyobb tét forog kockán: akörül történt valami jóvá tehetetlen, ami a lírai én élete értelmét adta, ami mellett egy életre elkötelezte magát. Kicsit ahhoz hasonlóan, ami Ady „két kuruc beszélget" típusú verseiben vagy a *Sípja régi babonának* című versében megtörténik, a szerepvesztés kimondására kerül sor. Mi ez az ügy? Az alsó néprétegek felemelésének, a gyári munkásság, a városi szegénység emancipációjának („szabad ember") ügye, „a marxi munka" elvégzésének lehetősége vész el. Az emancipáció programját kiveszik a kezünkből, kisajátítják és ellenünk fordítják. Egyben lényegét meghamisítják.

A kiüresített jelentésű formula ilyen tartalmi feltöltésére az a körülmény ad lehetőséget, hogy ráismerünk benne annak a gondolati munkának az eredményére, amelyhez a baloldal, és ezen belül a munkásmozgalom nagy történelmi válságának feldolgozásában a költő számos barátja és elvbarátja közös magyarázatkeresése során eljutott. A

fasiszták és a nemzeti szocialisták kisajátították a marxi szocializmusnak a munkásosztály felemelésére törekvő programja számos elemét, sőt, még rá is licitáltak ezekre a követelésekre, s a maguk mellé állított közvélemény támogatásával a szocialista mozgalmak ellen fordították az eredetileg a baloldal által képviselt értékeket.

A költő *[A középosztály és a vajudó világ]* című ankétban kifejtett véleményében figyelmeztetett arra, hogy a baloldali mozgalmak történelmi hibát követtek el azzal, hogy a középosztály, és még tágabban a gyarapodni vágyó munkásosztály biztonság iránti igényének képviseletét átengedték a szélső jobboldalnak. Tévesztett útkeresése során hajlott arra a téves közmegegyezésre, hogy a nyilasokon számon kell kérni fennhangon hirdetett szociális követeléseik valóra váltását. A *Világositsd föl* című versében szereplő „fasiszta kommunizmus" rendpártiságáról megpendített gondolata is ugyanezen dilemma körül forog. Majd az *[Ős patkány…]* című versben szereplő „meg nem gondolt gondolat", amely „belezabál, amit kifőztünk", ezt a történelmi csapdát tudatosítja, amely után„a palánkok közt szárnyaló munkát" végző dolgozó emberek érdekeit sem lehet többé a megszokott módon képviselni. A kiüresített jelentésű formula ilyetén feltöltése esetén érthejük meg, milyen súlyos megrendülést okozhatott, hogy el kellett ejtenie a képzelt fegyvert, az osztályharc fegyverét, az ortodox marxista megoldást, amelyet eddigi élete során kovácsolt, hogy a történelmi küzdelemben felhasználhassa.

A konklúzió, amelyhez a szilárdnak hitt külső támasz elporladását tudomásul véve eljutott, a szilárd pontnak önnön belsejében való keresése. Bálint György rendkívül találó megállapítása: „Nem jobbra fordult – csak befelé" leginkább az *Irgalom* című versre, és annak záró strófájára érvényes. „És hallgatom a híreket, / miket mélyemből énszavam hoz" – olvassuk a záró strófa két kezdő sorát, amely az emberi lélek freudi belső felosztását, a fölöttes én – én ösztön én rétegeződést követi. A szakirodalom és József Attila írásai is viharoktól, belső feszültségektől, bevallhatatlan, adott esetben antiszociális impulzusoktól terhelt birodalomként kezeli azt, amit a vers „mélyem"-ként nevez meg, tehát az ösztön-ént. A szöveg éppúgy hallgat arról, milyen híreket hall a tudatos én saját mélyeiből, ahogyan az oltalmazott, védett, támadott társadalmi tartalmakról sem nyújtott képet. A vers nagy meglepetésünkre mégsem belső meghasonlásról kap híreket, hanem felmentő ítéletet közvetít. Arról tudósít, hogy a lírai én irgalmat gyakorol saját maga fölött, megkegyelmez magának. Az 1936 őszén írt versek telítve vannak feszültségekkel, dühös indulatokkal, alkalomadtán a pánik jeleit mutatják. Az *Irgalom* ezekkel a negatív tünetekkel szemben azt mutatja,

hogy a költőnek még nem fogytak el a tartalékai, talál szilárd támpontra, ha a szerelmi társakban nem is, ha a világban szintén hiába keres ilyen biztos kapaszkodókat, magában, önnön mélységeiben még rálel az egyensúly biztosításához nélkülözhetetlen erőforrásokra.